

Η Θεσσαλονίκη σε 5 [ιστορίες] + 2 χάρτες

Μέρος Α΄: Μια περιήγηση στην πόλη μέσα από τη χαρτογραφική της Κληρονομιά

Μαρία Παζαρλή, Αρχαιολόγος, Δρ. Ιστορία της Χαρτογραφίας

ΓΑΚ-ΙΑΜ Αρχείο Χαρτογραφικής Κληρονομιάς

Στο βίντεο αυτό, θα δούμε πόσο πολλά πράγματα μας λένε οι παλιοί χάρτες για την ιστορία και την εξέλιξη στον χώρο και τον χρόνο μιας πόλης, στην προκειμένη περίπτωση της Θεσσαλονίκης.

Η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη με ιστορία 2.500 χρόνων. Ιδρύθηκε με σκοπό να αποτελέσει σημαντικό κόμβο στην περιοχή, και το κατάφερε στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της. Είναι μια πόλη που εξέθρεψε πολλές παραδόσεις και υπήρξε πατρίδα για τόσους λαούς, ώστε ένας γνωστός βυζαντινός λόγιος, ο Νικηφόρος Χούμνος (1250-1327), να μας λέει ότι όσο υπάρχει η πόλη αυτή, κανείς άνθρωπος δεν θα μένει χωρίς πατρίδα!

Ιστορία 1: Η Θεσσαλονίκη των αρχαίων χρόνων

Η πρώτη καταγεγραμμένη χαρτογραφική αναφορά στη Θεσσαλονίκη γίνεται σε ένα θεμελιώδες έργο για την Ιστορία της Χαρτογραφίας, τη *Γεωγραφική Υφήγηση* του αλεξανδρινού γεωγράφου και αστρονόμου Κλαύδιου Πτολεμαίου, τον 2ο αι. μ.Χ. Στο γεωγραφικό και χαρτογραφικό αυτό εγχειρίδιο, που καταγράφει λεπτομερώς τους τόπους και τις πόλεις του γνωστού κόσμου κατά την ύστερη αρχαιότητα και δίνει οδηγίες για την κατασκευή χαρτών με προβολικά συστήματα, η Θεσσαλονίκη παρουσιάζεται ως σημαντική πόλη της επαρχίας Αμφαξίτιδας στη Μακεδονία, ενώ αναφέρεται και το γεωγραφικό μήκος και πλάτος της.

Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία υπήρξε ένα πολύ καλά οργανωμένο κράτος όσον αφορά τη διοίκηση και τις μεταφορές: στον Ποϊτινγκεριανό Πίνακα, έναν χάρτη του 13ου αι. που αντιγράφει οδοιπορικό χάρτη του 4ου αι. με το οδικό δίκτυο της Αυτοκρατορίας, τις αποστάσεις, τους σταθμούς, τις μικρές και μεγάλες πόλεις, έναν χάρτη δηλαδή για τους ταξιδιώτες της εποχής, η Θεσσαλονίκη εμφανίζεται με το σύμβολο μεγάλης πόλης, με τείχη, ως ένας οδικός κόμβος στην Εγνατία Οδό, στη συμβολή οδών που την συνδέουν με τα πέρατα της αυτοκρατορίας.

Ιστορία 2: Η Θεσσαλονίκη των μεσαιωνικών χρόνων: Δύση, Βυζάντιο, Άραβες...

Καθώς περνάνε τα χρόνια, καθόλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, στη Δύση κυκλοφορούν οι *mappe mundi* τυπολογίας ΟΤ (*Orbis Terrarum*), κυρίως μεταξύ των λογίων. Πρόκειται για σχηματικές, συμβολικές απεικονίσεις της Οικουμένης, στη μορφή ενός κύκλου που χωρίζεται στις τρεις γνωστές ηπείρους της εποχής, Ευρώπη, Ασία και Αφρική και περιβάλλεται από τον Ωκεανό, όπως ο Χάρτης του Τουρίνου (12^{ος} αι.). Στις λίγες σημαντικές πόλεις που επιλέγουν οι χαρτογράφοι, η

Θεσσαλονίκη σημειώνεται σταθερά στο τμήμα του χάρτη που αντιστοιχεί στην Ευρώπη, μαζί με την Κωνσταντινούπολη.

Την ίδια εποχή, η Θεσσαλονίκη εμφανίζεται στους χάρτες της πολύ πλούσιας αραβικής χαρτογραφικής παράδοσης, όπως ο χάρτης του Αλ Ιδρίζι (1154), ως μεγάλο λιμάνι με το όνομα Salunik.

Στην Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η πτολεμαϊκή παράδοση συντηρείται και αντιγράφεται, με νέο ενδιαφέρον από τον 12ο αι. και μετά, κατά την περίοδο της παλαιολόγεια Αναγέννησης, μετά την εκ νέου ανάδειξη της πτολεμαϊκής *Γεωγραφίας* από τον μοναχό, διπλωμάτη και λογιο Μάξιμο Πλανούδη (1260-1305), που γνωρίζουμε ότι είχε στη βιβλιοθήκη του και «γεωγραφικά πινάκια» της Θεσσαλονίκης. Στα αρχαιότερα χειρόγραφα που διαθέτουμε, η Θεσσαλονίκη εμφανίζεται με τα χαρακτηριστικά της τείχη!

Ιστορία 3: Η Θεσσαλονίκη των ναυτικών (13ος-18ος αι.)

Οι ναυτικοί που έπλεαν στη Μεσόγειο είχαν ανάγκη από χάρτες. Όμως, δεν ενδιαφέρονταν για την ιστορία των πόλεων, και ακόμα περισσότερο δεν ενδιαφέρονταν για την ενδοχώρα. Έτσι, προς τον ύστερο Μεσαίωνα (ύστερος 12^{ος} αι.) έχουμε ναυτικούς χάρτες της Μεσογείου, τους πορτολάνους χάρτες, που μαζί με άλλα στοιχεία απαραίτητα για τη ναυσιπλοΐα, όπως είναι οι κατευθύνσεις των ανέμων, απεικονίζουν μόνο πόλεις στα παράλια και λιμάνια – τις σύγχρονες πόλεις, και μάλιστα με ξεκάθαρη επισήμανση των σημαντικών πόλεων-λιμανιών.

Παρατηρήστε στον χάρτη του G. Sideri ποια είναι αυτή η μοναδική πόλη στον ελλαδικό χώρο που δεσπάζει στον χώρο με τα τείχη και τις σημαίες της. Γενικά, στους πορτολάνους χάρτες, κατά τον 14ο, τον 15ο και τον 16ο αι., η Θεσσαλονίκη σημειώνεται με έμφαση ως σημαντικό λιμάνι μοναδικής σημασίας για τη ναυσιπλοΐα και ως έδρα εμπορικών αντιπροσωπειών από όλη την Ευρώπη και τη Μεσόγειο.

Καθώς περνάει ο χρόνος, η Θεσσαλονίκη περιλαμβάνεται σε ναυτικούς χάρτες που απεικονίζουν τον ομώνυμο κόλπο, συχνά δε εικονίζεται και η πόλη, άλλοτε με συμβολικές απεικονίσεις (π.χ. πύργους) και άλλοτε με τη συνοδεία λεπτομερών περιγραφών για τα κτίρια και τους ανθρώπους της. Παρασυρθήκαμε όμως! Ας γυρίσουμε λίγο πίσω στον χρόνο.

Ιστορία 4: Η Θεσσαλονίκη των λογίων, των ταξιδιωτών και των περιηγητών

Οι πρώιμες μαρτυρίες (έως τον 17ο αι.)

Από τους Βυζαντινούς, μετά τον 13ο αι., η *Γεωγραφία* μεταφέρεται στη Δύση, μεταφράζεται στα λατινικά και γίνεται ανάγνωσμα της μόδας στην αναγεννησιακή Ευρώπη. Μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας από τον Γουτεμβέργιο (1434), η πτολεμαϊκή *Γεωγραφία* γίνεται το «μπεστ σέλερ» της εποχής, με πολλαπλές, προσεγγμένες εκδόσεις. Έτσι, όσοι στην Ευρώπη διαβάζουν τη *Γεωγραφία* ή τους νέους χάρτες που φτιάχνονται για να την συνοδεύσουν, μοιραία μαθαίνουν και τη Θεσσαλονίκη, κυρίως από χάρτες που αναφέρονται στην αρχαιότητα, εξ ου και η αρχαϊκή εκφορά του ονόματός της, *Thessalonica*, παράλληλα με το σύγχρονο *Salonica*!

«Της Σαλονίκης μοναχά, της πρέπει το καράβι» λέει το τραγούδι. «Να μην τολμήσεις να την δεις ποτέ απ' τη στεριά». Ήταν τόση η εντύπωση που προκαλούσε το λιμάνι της πόλης σε όποιον έφτανε από τη θάλασσα! Οι ναυτικοί αυτοί φαίνεται ότι μετέφεραν τις εντυπώσεις τους στους χαρτογράφους και έτσι, ήδη από τον 16ο αι., έχουμε πανέμορφες όψεις της πόλης από τη θάλασσα. Μάλιστα, οι πρώτες από αυτές ήταν προϊόντα φαντασίας! Βασιζόνταν στις περιγραφές των ναυτικών, αλλά φτιάχτηκαν από καλλιτέχνες που δεν είχαν επισκεφθεί ποτέ τη Θεσσαλονίκη, γι' αυτό συχνά βλέπουμε την πόλη να έχει πύργους και μεσαιωνικά κτίρια Δυτικού τύπου, όπως συμβαίνει στα φανταστικά τοπία του H. Schedel (1493)!

Να πούμε βέβαια ότι ο 16ος αι. είναι η εποχή των χαρτών πόλεων. Η επιστήμη της Χαρτογραφίας κάνει προόδους και οι πόλεις της Ευρώπης αρχίζουν να αποτυπώνονται με διάφορες τεχνικές (*à vol d'oiseau*, «με το μάτι του πουλιού»), ενώ οι εκδόσεις με απεικονίσεις των πόλεων γίνονται πολύ αγαπητά αναγνώσματα – κάτι σαν τα ντοκιμαντέρ από εξωτικούς προορισμούς ή το *National Geographic* που βλέπουμε εμείς σήμερα! Ο Γερμανός ουμανιστής Nicolas Gerbelius, ας πούμε, εξέδωσε το 1545 μια φανταστική αναπαράσταση της Θεσσαλονίκης, στο εικαστικό πνεύμα της εποχής, στην οποία προσπάθησε να αναδείξει το μεγαλείο των αρχαίων κτισμάτων, το λιμάνι και τα μουσουλμανικά κτίσματα. Και άλλοι χαρτογράφοι και καλλιτέχνες εξέδωσαν φανταστικές όψεις του λιμανιού της πόλης, με τονισμένους τους πύργους και τα θαλάσσια τείχη της. Σιγά σιγά, οι προοπτικές απεικονίσεις της πόλης αποκτούν περισσότερη αληθοφάνεια και αρχίζουμε να αναγνωρίζουμε κάποια κτίρια, τα θαλάσσια τείχη, τον Λευκό Πύργο, με πολλές δόσεις από τη φαντασία των καλλιτεχνών πάντως.

Οι περιηγητές του 18ου και 19ου αι.

Καθώς φτάνουμε στον 18ο αι., η Θεσσαλονίκη εμφανίζεται σε χάρτες της πολύ πλούσιας παράδοσης της λόγιας ευρωπαϊκής χαρτογραφίας, κυρίως γαλλικής προέλευσης. Οι χάρτες αυτοί δίνουν έμφαση στην απεικόνιση της κλασικής, ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, στην οποία στρέφονται οι λόγιοι και οι επιστήμονες της Ευρώπης του Διαφωτισμού με πολύ ενδιαφέρον, προσπαθώντας να ταυτίσουν τους τόπους που γνωρίζουν από τους κλασικούς Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς με τις σύγχρονές τους πόλεις. Αυτό το αρχαϊζόν ρεύμα σφραγίζει την ευρωπαϊκή παιδεία, ιδιαιτέρως τη γαλλική. Μέσα από τους χάρτες αυτούς, λοιπόν, η Θεσσαλονίκη και οι υπόλοιπες ελληνικές πόλεις γίνονται γνωστές στα μάτια της φωτισμένης Ευρώπης! Στο αρχαιογνωστικό αυτό κλίμα, εντάσσεται και η απεικόνιση της Θεσσαλονίκης στη Χάρτα του Ρήγα το 1797, με το αρχαίο όνομα Θέρμη και το νόμισμα με την απεικόνιση της βασίλισσας Θεσσαλονίκης.

Καθώς η επιστήμη της Χαρτογραφίας εξελίσσεται και η Τεχνολογία επιτρέπει τη σύνταξη χαρτών σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα, η Θεσσαλονίκη συνεχίζει να σημειώνεται ως κουκκίδα στον χάρτη. Σιγά σιγά, όμως, προς τα τέλη του 18ου αι., εμφανίζεται με το χαρακτηριστικό της σχήμα της περιοχής «Εντός των Τειχών» σε χάρτες φτιαγμένους από ευρωπαϊκές στρατιωτικές ή υδρογραφικές υπηρεσίες, που αντιπροσωπεύουν τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην περιοχή.

Παράλληλα, οι προοπτικές απεικονίσεις της πόλης από τη θάλασσα γίνονται πλέον πιο ρεαλιστικές. Η Θεσσαλονίκη γίνεται προορισμός της μόδας, ενώ οι νέες οικονομικές και εμπορικές συνθήκες προσελκύουν πλήθος ταξιδιωτών: διπλωμάτες, έμποροι, ιερωμένοι, ναυτικοί, λόγιοι μας έχουν αφήσει πολύ γλαφυρές περιγραφές και σχέδια της πόλης και της καθημερινής ζωής σε αυτήν. Μεταξύ άλλων, μας άφησαν και σχέδια της πόλης όπως την πρωτοαντίκρισαν από τη θάλασσα, έτσι που αναγνωρίζουμε κτίρια, τοπόσημα, σημεία αναφοράς: τα θαλάσσια τείχη, τον Λευκό Πύργο, πολλά καράβια, αναγνωρίσιμα μνημεία, μιναρέδες, το Επταπύργιο. Οι άφθονες αυτές απεικονίσεις δημοσιεύονταν σε ευρωπαϊκές εφημερίδες ως ρεπορτάζ από την περιοχή ή σε εκδόσεις περιηγητικού και αρχαιολογικού χαρακτήρα και κάποιες φορές συνοδεύονταν από γλαφυρότατες περιγραφές: «Είναι τόσο τέλεια η σύνθεση της εικόνας [...] Οι σειρές των άσπρων σπιτιών με τις κόκκινες σκεπές, με τους διάσπαρτους, χαριτωμένους μιναρέδες, απλώνονται σε ένα μεγάλο αμφιθέατρο [...] Με μια μπορντούρα από βάρκες σε πρώτο πλάνο [...] η εικόνα φαντάζει σχεδόν εξωπραγματική στην τελειότητά της».¹

Οι περιηγητές που επισκέπτονται την πόλη από τον 16ο έως και τον 18ο αι., αναγεννησιακοί ουμανιστές, κλασικιστές του Διαφωτισμού ή ρομαντικοί θαυμαστές του ελληνιστικού κόσμου, δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για το αρχαιοελληνικό παρελθόν της πόλης. Οι μυθικές, εξωτικές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελούν πλέον προορισμό για τη μελέτη της αρχαιότητας και σταθμούς του μεγάλου ταξιδιού στο Λεβάντε που πραγματοποιούν οι εύποροι Ευρωπαίοι. Καταγράφοντας τις ταξιδιωτικές τους εντυπώσεις, οι ευρωπαίοι περιηγητές μάς περιγράφουν την επιβίωση του ένδοξου αρχαίου πολιτισμού μέσα στα σύγχρονα ερείπια και την καθημερινή ζωή μιας πολύβουης πόλης. Αρκετοί από αυτούς είναι παθιασμένοι αρχαιολογιστές, συλλέκτες αρχαιοτήτων ή και τυχοδιώκτες! Συχνά, φροντίζουν να καταγράψουν μύθους, ιστορίες και παραδόσεις, αλλά και να αποτυπώσουν τοπία της πόλης, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις αρχαιότητες του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος της, ενώ αργότερα εκδηλώνεται και συστηματικό πια ενδιαφέρον για τα μνημεία της, ιδίως τα βυζαντινά. Άλλες φορές, βέβαια, προσγειώνονται απότομα στο περιβάλλον μιας πόλης σύγχρονης, πολύβουης και πολύγλωσσης, με τα δικά της χαρακτηριστικά και τον δικό της χαρακτήρα.

Τα ένθετα τοπογραφικά σε χάρτες, οι προοπτικές απεικονίσεις και οι πρώτες φωτογραφίες, που κάνουν σιγά σιγά την εμφάνισή τους, μας δίνουν την εικόνα μιας δαιδαλώδους πόλης, περιορισμένης από τα τείχη της μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι., με πολλούς μιναρέδες, χριστιανικούς ναούς, μνημεία, τις συνοικίες της, τα τείχη της άθικτα, την ακρόπολη με το Επταπύργιο.

Από τα μέσα του 19ου αι., η Θεσσαλονίκη αναδεικνύεται στο τρίτο σε κίνηση λιμάνι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετά την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, και εξελίσσεται σε ναυτικό, εμπορικό, διαμετακομιστικό και βιομηχανικό κέντρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου. Μια νέα εποχή εγκαινιάζεται στις χαρτογραφικές απεικονίσεις της πόλης, η οποία για πρώτη φορά αρχίζει να επεκτείνεται έξω από τα όρια των τειχών της. Στο πλαίσιο της εκσυγχρονιστικής αστικής πολιτικής που εφαρμόζει η οθωμανική διοίκηση της πόλης, αποτυπώνεται το πολεοδομικό συγκρότημα σε χάρτες μεγάλης κλίμακας,

¹ Mazower, σ. 237.

που μας δίνουν σαφή εικόνα για την καθημερινή ζωή στη Θεσσαλονίκη, τα αξιοθέατα και τις υπηρεσίες της, ενώ παράλληλα ευρωπαϊκές ιδιωτικές εταιρείες, πιθανόν ασφαλιστικών συμφερόντων, αποτυπώνουν σε χάρτες μεγάλης κλίμακας την περιοχή εντός και εκτός των τειχών με εξαιρετικές λεπτομέρειες.

Στο μεταξύ, η Θεσσαλονίκη συνεχίζει να προσελκύει το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών και των περιηγητών και φιγουράρει στους ταξιδιωτικούς οδηγούς, που μας δίνουν πληροφορίες για τα μνημεία και αξιοθέατά της.

Τον 20ό αι., οι χαρτογραφικές αποτυπώσεις θα αποτυπώσουν τις ιστορικές αλλαγές που ζει η πόλη, τα ίχνη των ιστορικών γεγονότων: οι διαδοχικοί πόλεμοι (Βαλκανικοί, Μικρασιατικός, Πρώτος και Δεύτερος Παγκόσμιος), η άφιξη της γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής, η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και ένα πρωτοποριακό, φιλόδοξο, αισιόδοξο σχέδιο ανασχεδιασμού του αστικού ιστού, το γνωστό σχέδιο Εμπράρ, πληθυσμιακές αλλαγές και μετακινήσεις, προσφυγικές εγκαταστάσεις, νέα σχέδια ρυμοτομίας και συνεχείς επεκτάσεις της πόλης προς τα βορειοδυτικά και τα νότια μέχρι να πάρει τη σημερινή της έκταση.

Ιστορία 5: Μια πόλη που εξελίσσεται στον τόπο και τον χρόνο

Η μελέτη όλων αυτών των παλαιών χαρτών μάς επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την τελευταία ιστορία αυτού του βίντεο: τον τρόπο με τον οποίο η Θεσσαλονίκη γεννήθηκε και εξελίχθηκε στον χώρο και τον χρόνο της Ιστορίας, σαν ένα αβγό που σκάει και ξεδιπλώνεται μέχρι να πάρει το σημερινό της σχήμα, σαν μια πεταλούδα, όπως την αποκαλούν οι σύγχρονοι τοπογράφοι, που υπάρχει, ζει, δημιουργεί και καταγράφει την εικόνα της στους χάρτινους καθρέφτες, τους χάρτες.

Βιβλιογραφία

Barber P. (2005). *The Map Book*. Λονδίνο: Walker Books.

Harley J. B. and D. Woodward (1987-1998), *The History of Cartography*, University Chicago Press, <https://press.uchicago.edu/books/HOC/index.html>

Mazower M. (2004). *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Travelogues: Με το βλέμμα των Περιηγητών. Ίδρυμα Λασκαρίδη, <https://el.travelogues.gr>.

Ασδραχάς Σ. (1996). *Η Θεσσαλονίκη του 18ου αι. Τα πριν και τα μετά: Η φωνή των εικόνων*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Γούναρης Β. Κ. (1997). «Θεσσαλονίκη, 1830-1912: Ιστορία, οικονομία και κοινωνία». Στο: Χασιώτης Κ. Ι. (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: Ιστορία και πολιτισμός*, Α' τόμος. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Ζαφείρης Χ. (1997). *Θεσσαλονίκης εγκόλπιον*. Αθήνα: Εξάντας.

Κολώνας Β. (2016). *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών: Εικονογραφία της συνοικίας των Εξοχών (1885-1912)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Λιβιεράτος Ε. (2005). «Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια των χαρτών». Στο: *Χάρτες πολύφυλλοι της Θεσσαλονίκης: Απεικονίσεις της πόλης σε μεγάλη κλίμακα, τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.* Θεσσαλονίκη: ΕΚΕΧΧΑΚ-Εθνική Χαρτοθήκη.

Παζαρή Μ. (επιμ.). «Η Θεσσαλονίκη σε 10+1 [ιστορίες με] χάρτες: Μια περιήγηση στην πόλη μας μέσα από τη χαρτογραφική κληρονομιά». Εκπαιδευτικό πρόγραμμα

του ΓΑΚ-ΙΑΜ-Αρχείου Χαρτογραφικής Κληρονομιάς,
http://www.maplibrary.gr/Thessaloniki_el.htm.

Σαββαΐδης Π. (επιμ.) (2008). *Θεσσαλονίκης Ανάδειξις: Χαρτών αναμνήσεις*.
Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.

Συλλογή καρτ ποστάλ Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ),
<http://www.elia.org.gr>.

Εικόνες: Ομάδες FB Άγνωστη Θεσσαλονίκη, Παλιές Φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης,
The Ottoman-era Heritage of Greece.

Χάρτες: Ψηφιακή Χαρτοθήκη Αρχείου Χαρτογραφικής Κληρονομιάς, Ιδ. Συλλογή και
Συλλογή Εθνικής Χαρτοθήκης, www.maplibrary.gr | Google Maps,
www.maps.google.com